

Kvalitativní přístup k interpretaci dat získaných prostřednictvím kvantitativního výzkumu v oblasti interakce učitel-žák na primární škole

Qualitative of teacher-pupil interaction at primary school interpretation of the quantitative research

Dominika Stolinská

Abstrakt: Příspěvek prezentuje opodstatněnost kvalitativní interpretace výzkumných dat sesbíraných pro účely kvantitativního výzkumu v tomto případě v oblasti interakce učitel-žák na primární škole. Upozorňuje na možnost zkresení či nevhodného zobecnění výsledků výzkumu při absenci kvalitativních prvků (jevů) zachycených při sběru kvantitativních výzkumných dat. Prostřednictvím příspěvku budou představeny finální výsledky disertační práce, v jejichž interpretaci se zaměřím na výstupy zjišťované prostřednictvím techniky TIVT doplněné o jejich kvalitativní součást (viz výše).

Klíčová slova: primární škola, kurikulární reforma, interakce učitel-žák, výzkum

Abstract: The paper presents reasons of qualitative interpretation of the research information, which was collected by the quantitative research – in this case in the area of the teacher-pupil interaction at primary school. Attention is drawn to the possibility of bias or inappropriate generalization of research results in the absence of qualitative elements captured in the collection of quantitative research data. Paper will present the final results of the dissertation, in which interpretation will focus on outcomes collected through the technology TIVT.

Keywords: primary school, curricular reform, teacher-pupil interaction, research

1 Teoreticko-empirická východiska výzkumu

V současnosti se stále ještě pokoušíme o úspěšnou implementaci kurikulární reformy do chodu praxe. Ve smyslu vnitřní proměny školy je třeba si uvědomit, že *komplexní povaha proměny výchovně vzdělávacího procesu* se dotýká také vztahu jeho dvou hlavních činitelů – učitele a žáka. Mj. došlo k *proměně pojetí dítěte a potřeby jeho vzdělávání*. Role žáka dnes směřuje k *centru edukačního procesu*, přičemž na základě představ kurikulární reformy by měl žák v procesu učení působit jako aktivní činitel. Přejít z žákovy pasivní přijímání poznatků k aktivní činnosti je impulzem k proměně role učitele. Nesporným účinkem je pak také *proměna jejich vzájemného vztahu* (Ondrejko, 2007).

Disertační práce si klade za cíl reflektovat charakter interakce učitel-žák v komparaci s jeho reformní představou. Pro dané zjištění jsem zvolila dvě hlavní oblasti výzkumu:

- charakter interakce učitel-žák;
- vliv vyučovacího stylu učitele na interakci učitel-žák.

Vztahem učitel-žák ve školním prostředí se zabýval nejméně výzkum v ČR i v zahraničí (blíže Stolinská, 2010). Přesto, že doba pokročila a výzkumy jakéhokoli druhu jsou stále propracovanější a techniky přesnější, většina výzkumů (převážně v ČR) se problematiky interakce dotýká pouze okrajově. Zabývají se spíše pedagogickou komunikací, vztahem učitel-žák, klimatem třídy apod. Výzkumy zabývající se přímo interakcí učitel-žák nejsou již tak četné. Pedagogický slovník dokonce uvádí: „*Proces interakce učitel-žák je objasněn teoreticky. Chybějí empirické nálezy o tom, jaké charakteristiky má interakce učitel-žák v současné škole*“. (Mareš, Průcha, & Walterová, 2009) Svoji disertační práci jsem se pokusila přinést nové další teoretické poznatky týkající se této problematiky.

Při volbě vhodné výzkumné metody pro zjišťování odpovědí na problémové otázky jsem se rozhodla pro smíšený typ výzkumu. Původní záměr použít pouze kvantitativní výzkum již v pilotáži komplikovala neúplnost získaných dat, což následně potvrdil také předvýzkum. Při hledání cesty z této situace jsem se nechala inspirovat Hendlem (2005), který poukazuje na možnost užití smíšeného výzkumu, protože tak vyvstává možnost využít výhod kvalitativního i kvantitativního výzkumu. Pro empirickou část disertační práce jsem tedy zvolila členění do dvou stěžejních částí:

Zvolené techniky výzkumu:

- technika interakční analýzy A. A. Bellacka – pro zjištění charakteru a procesu interakce v české škole;
- behaviorální metoda – technika TIVT Jiřího Pelikána – vliv vyučovacího stylu učitele na interakci U-Ž:
 - zjišťováno: mj., který vyučovací styl učitele bývá dnes nejčastěji užíván, vliv jednotlivých vyučovacích stylů na interakci U-Ž, rozlišování hlavní předměty a výchovy, porovnávání tříd se zavedeným ŠVP a bez něj.

Výzkumný vzorek:

- Moravskoslezský a Olomoucký kraj;
- vícenásobný výběr:
 - náhodný výběr měst;
 - náhodný výběr ZŠ v jednotlivých městech;
 - proporcionální stratifikovaný výběr tříd se ŠVP a bez něj;
- rozsah vzorku:
 - 50 tříd/z toho 50 učitelů a 944 žáků.

Aby příspěvek reagoval na cíle konference, bude prezentovat dílčí část výzkumu – kvantitativní výzkumnou techniku TIVT doplněnou o kvalitativní interpretaci problémových situací.

2 Technika TIVT

Metodologii techniky TIVT vytvořil v roce 1972 spolu s kolektivem doc. Pelikán pro účely zkoumání osobnosti středoškolského profesora a jeho pedagogického působení. Konkrétně se jedná o řízené pozorování zjišťující stupeň interakce. Při samotném sběru výzkumných dat dochází k pozorování prvků jednotlivých typů chování a hodnocení jejich vlivu na přijetí či nepřijetí působení žáky. Přesto, že byla tato výzkumná technika vytvořena pro výzkum středoškolského učitele, je jednoduše aplikovatelná také do prostředí primární školy. Pro výzkumné účely práce efektivně doplňuje techniku A. A. Bellacka zjišťující charakter a proces interakce učitel-žák v období závěrečné fáze implementace rámcových vzdělávacích programů do vzdělávací koncepce škol.

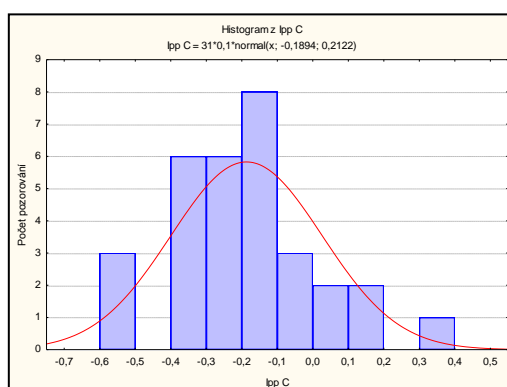
2.1 Aplikace techniky TIVT do vlastního výzkumu

Prostřednictvím techniky TIVT vyhodnocuji indexy vypovídající o vyučovacím stylu (zda učitel užívá autoritativní či demokratický vyučovací styl) tedy o „akci“ učitele a následné „reakci“ žáků. Zjistila jsem však, že daná technika neumožňuje zachycení opačného směru interakce (tedy akce žáka – reakce učitele – příp. re-reakce žáka). Dalším problémem, který jsem si uvědomila při realizaci pilotáže a následně potvrdila při předvýzkumu, bylo, že na podkladě této techniky sice zjistím stupeň interakce, ale již nic nevyovídá o její kvalitě.

Z tohoto důvodu jsem jako doplňkovou techniku zvolila také neřízené pozorování, kdy jsem zaznamenávala také *problémové situace, které negativně ovlivňovaly stupeň interakce*. Tyto poznatky považuji za nezbytné pro objektivní a ucelené hodnocení pozorovaných situací.

2.2 Analýza a interpretace výzkumných dat

V příspěvku bych chtěla představit ukázkou výsledků z pozorování v 50 třídách primární školy. Na základě analýzy dílčích výsledků výzkumu lze konkrétně extrahovat charakteristiky základních údajů nezbytně doplněné o data získaná prostřednictvím neřízeného pozorování.

Obrázek 1. Index pedagogické polarity

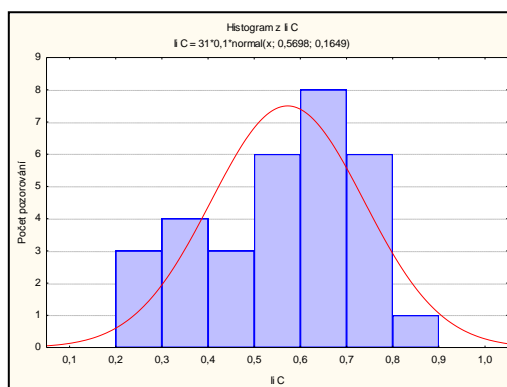
Index pedagogické polarity (viz obrázek 1) – vypovídá o tom, jaký vyučovací styl používá učitel (demokratický – integrativní, či autoritativní – dominativní), přičemž výše uváděný graf zahrnuje výsledky ze všech šetření bez specifikace na působení ve třídách se zavedeným ŠVP a bez něj (platí pro všechny uváděné histogramy). Pohybujeme se v intervalu od -1 do +1.

Nejnižší naměřené hodnoty se však vyskytují od -0,575 do 0,379, přičemž největší četnost hodnot se kumuluje okolo -0,1894. Vyučovací styl učitelů se pohybuje v celém spektru působení učitele od silně dominativního po silně integrativní.

Již na prvním příkladu interpretace získaných hromadných dat je patrná jejich nedostatečná hloubka a bohatost. Data získaná prostřednictvím neřízeného pozorování realizovaného v rámci předvýzkumu upozornila na rozdíl v působení učitele na okraji hodiny (tedy přibližně v prvních a posledních 5 minutách) a v jejím průběhu. Na okraji hodiny se kumulovaly především projevy dominativního působení, protože učitelé zahajovali či ukončovali edukační činnost. Mnohem častěji než v průběhu hodiny projevovali formální kontakt s žáky.

Na okraji hodiny věnovali svoji pozornost především přípravě žáků na výukové situace a učební činnosti. Toho dosahovali formou informování, zjišťování fakt, neosobní kontroly žáků, výzev k pozornosti a stanovování aktivity žáků. Na konci hodiny se především zaměřovali na globální hodnocení hodiny a informování o náplni hodiny následující. Co se průběhu hodiny týče, zde byly již čteněji zachyceny projevy integrativního působení. Učitelé se individuálně zaměřovali na žáka a spíše jej facilitátorsky vedli ke konstruování vlastních poznatků.

Na základě tohoto zjištění jsem začala hromadná data třídit na ta, která jsou získána na okraji hodiny a v jejím průběhu. Přijetí či nepřijetí učitelova působení hodnotí další sledovaná úroveň – index interakce učitel-žák.

Obrázek 2. Index interakce

Index interakce (viz obrázek 2) – vypovídá o efektivitě interakce – přijetí či případném nepřijetí učitelova působení žáky. Stanovený interval je opět -1 až +1. Naše hodnoty se pohybují od 0,203 do 0,888 se středovou hodnotou 0,5698, což představuje přijetí silně pozitivní při užití toho či jiného vyučovacího stylu.

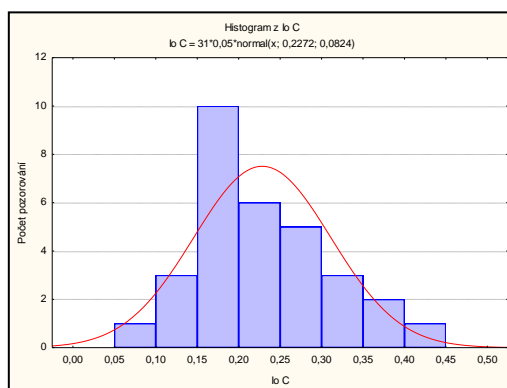
Je však nezbytné zmínit, že tím, že se jedná o hromadná data, byly opomenuty situace nepřijetí učitelova působení, které se sice vyskytly, však ne tak často, aby ovlivnily hodnocení komplexu dat.

Index interakce zhodnotil silně pozitivní vliv na učitelovo působení. Na podkladě dat získaných neřízeným pozorováním však mohou kvalitativně interpretovat pozorované situace nepřijetí učitelova působení. Nejčastěji tyto situace vznikaly ve chvílích řešení však také neřešení kázeňských – výchovných či vzdělávacích problémů žáků. Velmi často v situacích jejich řešení učitelem projevoval nesouhlas jednotlivců. V případě jejich neřešení se jednalo o nesouhlas celé třídy.

Učitelé nejčastěji řešili neklid, nekázeň – tedy hluk, ignoraci učitele, vykřikování, hádky mezi spolužáky apod., či např. nesplněné úkoly jednotlivců nebo celé třídy. Na to učitelé reagovali různými projevy poučování, zdůrazňováním autority, příkazy, odmítáním žáků, však také ironizováním atp., na což žáci nejčastěji reagovali otevřeným nesouhlasem. Přesto nebo možná právě proto, že se jedná o běžné situace, které k edukačnímu procesu patří a nejsou překvapující, jejich výskyt neovlivnil kladné hodnocení interakce. Domnívám se však, že absence jejich zachycení by zkreslila reálný obraz o zkoumané problematice.

Při hodnocení indexu interakce se jako zajímavý projevil mj. ještě jeden ukazatel, kterým je humor učitele. Ten nabyl u každého učitele odlišného rozměru. Např. u učitelů tíhnoucích k dominativnímu působení mnohdy nechtěně přecházel do úrovně ironizování, které žáci buďto ignorovali nebo přijímali negativně, a u učitelů užívajících prvky integrativního působení s velmi klidným osobnostním charakterem nebyl velmi často vůbec vnímán, natož pochopen.

S přijetím či nepřijetím učitelova působení úzce souvisí také projevy ignorace žáka. Kvalitativní interpretace této úrovně interakce učitel-žák uvádí následující index – index odezvy.

Obrázek 3. Index odezvy

Index odezvy (viz obrázek 3) – stanovuje, jakou odezvu má u žáků učitel, když není přesně určen typ působení. Jedná se spíše o reakce žáků při formálním kontaktu s učitelem. Nyní se již pohybujeme v intervalu od 0 do +1 – čím je hodnota vyšší, tím více se kumulují projevy nezájmu žáků. V souvislosti s tímto indexem byly naměřeny hodnoty od 0,071 až 0,436. Největší četnost se kumulovala okolo hodnoty 0,2272, což není hodnota právě vysoká. Horní naměřená hranice již není příliš žádoucí, je však nutné si uvědomit, jak dokládá také histogram, že projevy ignorování učitelova působení žáky se nevyskytovaly často.

Analýza hromadných dat nám neumožňuje bližší interpretaci. Na podkladě neřízeného pozorování můžeme uvést kdy, a proč docházelo k projevům ignorace ze strany žáků. Tyto situace se vyskytovaly ve dvou nejčastějších případech. Ve chvílích nezájmu o učivo nebo naopak ve chvílích eminentního zájmu.

Nezájem o učivo se projevoval u žáků, kteří měli problém jej zvládnout – nároky učitele byly příliš vysoké, nebo naopak bylo učivo příliš jednoduché, proto se žáci „nudili“. Zde se projevil například velký vliv nehomogenního složení třídy. Integrací různých „nestandardních“ skupin žáků (žáci se zdravotním postižením, z nepodnětného sociokulturně odlišného prostředí, nadaní žáci atp.) do běžných tříd ZŠ dochází k odhalení nepřipravenosti mnoha učitelů na jiný způsob práce. Na jedné straně třídu navštěvují žáci s vyšším intelektem (někdy i žáci nadaní) a na straně druhé se zde můžeme setkat s žáky s intelektem na hranici

mentální retardace (o průměrných žácích nemluvě). Tento výzkum poukázal mj. na problém nedostatečné přípravy (až nepřipravenosti) učitelů na práci s nesourodou třídou. Naopak velký zájem projevovali žáci především při vyučování výchov. Například v tělesné výchově zapáleně bojovali o výhru v soutěži a „nevnímali“ učitelovy pokyny. Ve výtvarné výchově se zase ponořili do vlastní tvorby. V těchto chvílích učitel spíše (ne příliš efektivně) vyplňoval „prázdné, tiché“ chvíle svým řečovým projevem, který ovšem pro žáky neměl vysokou výpovědní hodnotu.

3 Závěr

Příspěvkem jsem chtěla poukázat na efektivitu smíšeného výzkumu. Hromadně získaná data dokládají stav zkoumané problematiky. Kompletní obraz dokreslují teprve kvalitativní data. Zatímco na podkladě kvantitativních dat můžeme situaci zobecňovat, teprve kvalitativní data umožní jejich kontextuální porozumění, protože se jejich prostřednictvím ocitáme uvnitř dané situace (srov. Bryman & Mohr, in Hendl, 2005). Kvalitativní prvky tohoto výzkumu jsou součástí výzkumu kvantitativního. Pilotáž a následný předvýzkum však upozornily na opodstatněnost upraveného výzkumného designu. Bez doplnění kvantitativního výzkumu o kvalitativní prvky by mohlo dojít, jak zde bylo nastíněno, ke zkreslení či nevhodnému zobecnění výsledků výzkumu.

Literatura

- Hendl, J. (2005). *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Lukš, J. et al. (1974). *Sborník prací pedagogické laboratoře VÚOŠ*. Praha.
- Ondrejko, P. (2007). In *Fórum o premenách školy v 21. storočí*. Bratislava.
- Průcha, J., Walterová, E., & Mareš, J. (2009). *Pedagogický slovník*. Praha: Portál.
- Stolinská, D. (2010). *Analýza výzkumů v oblasti vztahu učitele a žáka*. Media4U. Dostupné z <http://www.media4u.cz>

Kontakt

Mgr. Dominika Stolinská
Univerzita Palackého v Olomouci
Pedagogická fakulta, Katedra primární pedagogiky
Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc
e-mail: Dominika.Stolinska@centrum.cz

Bibliografické údaje

Stolinská, D. (2011). Kvalitativní přístup k interpretaci dat získaných prostřednictvím kvantitativního výzkumu v oblasti interakce učitel-žák na primární škole. In T. Janík, P. Knecht, & S. Šebestová (Eds.), *Smíšený design v pedagogickém výzkumu: Sborník příspěvků z 19. výroční konference České asociace pedagogického výzkumu* (s. 80–85). Brno: Masarykova univerzita.

Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/capv2011/sbornikprispevku/stolinska.pdf>

doi: 10.5817/PdF.P210-CAPV-2012-71